

भारतीय स्त्री काल, आज आणि उद्या

संपादक

प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे

प्रा. डॉ. विश्वनाथ सूर्यवंशी

डॉ. तुकाराम रामराव फिसफिसे हे म.शि.प्र मंडळ, औरंगाबाद संचलित, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी येथे समाजशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. ते मागील १३ वर्षांपासून पदवी व ११ वर्षांपासून पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन करत आहेत. त्यांनी आतापर्यंत अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय चर्चासत्र, परिषदा व कार्यशाळेत सहभाग घेऊन आपल्या अभ्यासपूर्ण शोधनिबंधाचे वाचन केले आहे

तसेच समकालीन भारतीय समाज-समस्या आणि उपाय या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे यशस्वी आयोजन केलेले आहे. आतापर्यंत त्यांचे विविध विषयांवरील ३० शोधनिबंध प्रकाशित झालेले आहेत. आतापर्यंत भारतीय सामाजिक समस्या, समकालीन भारतीय समाज -समस्या आणि उपाय, Recent Trends in Interdisciplinary Research या ISBN क्रमांक असलेल्या तीन ग्रंथाचे संपादन केले आहे. मागील ११ वर्षांपासून ते राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रमाधिकारी म्हणून कार्यरत असून त्यांना विद्यापीठाचा उत्कृष्ट कार्यक्रमाधिकारी पुरस्कार मिळाला आहे.

डॉ. विश्वनाथ माधवराव सूर्यवंशी हे म. शि.प्र.मंडळाच्या, श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी येथे समाजशास्त्र विषयाचे अध्यापनाचे कार्य करत आहेत. त्यांनी १४ वर्ष पदवी व ११ वर्ष पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन केले आहे. त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्य स्तरीय चर्चासत्र, परिषदा व कार्यशाळेत सहभागी होऊन आपल्या अभ्यासपूर्ण संशोधनाचे वाचन केले आहे. आजपर्यंत त्यांचे विविध विषयांवरील ३६

शोधनिबंध प्रकाशित आहेत. *भारतातील सामाजिक चळवळी* व *यशवंतराव चव्हाण* हे दोन ग्रंथ प्रकाशित आहेत. त्यांना विद्याभूषण पुरस्कार -२०१० व राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कार २०२२ असे दोन पुरस्कार मिळाले आहेत.

SNEHAL PUBLICATIONS
Publishers and Printers

ISBN 978-93-91998-09-7

₹ 395/-

9 789391 998097

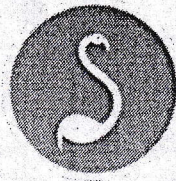
भारतीय स्त्री

काल, आज आणि उद्या

:: संपादक ::

डॉ. तुकाराम फिसफिसे

डॉ. विश्वनाथ सूर्यवंशी

SNEHAL PUBLICATIONS

Parbhani-431401

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadga) Dist.- Gadchiroli

ISBN: 978-93-91998-09-7

Title: Bharateey Stree : Kaal, Aaj Ani Udyā

Editors: Dr. T. R. Fisfise and Dr. V. M. Suryawanshi

© Editors

First Edition : 8 March 2022

Published by

Seema Zade

for Snehal Publication,

104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.

Mob. + 91 8329000732

Email: snehalprinters92@gmail.com

Printed at

Snehal Printers and Book Binders,

104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401

Mob. + 91 9730721393

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties rights.

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadga) Dist. - Gadchiroli

अनुक्रमणिका

१. आत्मविश्वास निर्माण करणारी बुद्धकालीन स्त्री : पटाचारा थेरीचे योगदान डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	८
२. 'स्त्री विनयभंग' समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे	१६
३. महिला सबलिकरणाची संघस्थिती पत्रकार सुवर्णा थोरात-तांबारे	२३
४. स्त्री सुधारणा व कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर आबासाहेब माणिकराव देशमुख	३१
५. कौटुंबिक हिंसाचार प्रियंका राजेंद्र आठे	३६
६. तमांशा क्षेत्रातील 'स्त्री' कलावंतांच्या जीवनावर प्रकाश टाकणारी कादंबरी : वैजयंता डॉ. बडुरे राजू सायन्ना	४२
७. प्राचीन काळातील भारतीय स्त्रियांचा दर्जा डॉ. बावलगावे सी. एम.	५०
८. आधुनिक स्त्रीसमस्या वरील उपाययोजनांचे अध्ययन डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	५४
९. कोविड १९ चा महिला वरील परिणाम शिवराणी भीमराव भुस्से	६३
१०. भारतीय समाजातील हुंडा समस्येच्या कारणांचा अभ्यास विक्रम लक्ष्मनराव भुतेकर	६६
११. महिला बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण डॉ. विठ्ठल गोपा चव्हाण	७५
१२. भारतीय संविधान आणि स्त्रियांचे मुलभूत अधिकार : एक दृष्टीक्षेप आनेराव एम.एम.	८२
१३. घटस्फोट भारतीय समाजातील एक सामाजिक समस्या डॉ. सुर्यवंशी व्हि. एम.	८७
१४. महिला सक्षमिकरणात बचत गटाची भुमिका डॉ. हनुमान मुसळे	९२
१५. भारतीय समाजातील स्त्रिभ्रूनहत्या एक अभ्यास डॉ. एम. एफ. राउतराहे	९७
१६. भारतीय महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ. सुरेवाड संजय गंगाराम	१०३

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

११.

महिला बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण.

प्रा. डॉ. विठ्ठल गोपा चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

देसाईगंज (वडसा) जि. गडचिरोली

प्रस्तावना:

महिला बचत गट ही केवळ योजना नसून महिला सबलीकरण, महिला सक्षमीकरण आणि महिला सशक्तीकरणाची एक सुप्त क्रांतीकारी चळवळ बनलेली आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये संघटनशक्ती, स्वविकास, व सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झालेली आहे. ग्रामीण व शहरी समाजातील महिलांना समाजात मान, सन्मान, प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी, आधुनिक समाजातील महिलांचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी व महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी समाजात महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू करण्यात आलेली आहे. महिला बचत गटाच्या संकल्पनेतून महिला सक्षमीकरण ही चळवळ संपूर्ण जगात मोठ्या प्रमाणात फोफावत आहे. त्यामुळे समाजात महिलांच्या दर्जा व भूमिकांमध्ये बदल होऊन महिलांचे समाजातील स्थान उंचावण्यास मदत होत आहे.

२१ वे शतक महिलांच्या सवारंगीण विकास व उन्नतीसाठी महत्वपूर्ण ठरलेला आहे. महिलांच्या सन्मानासाठी संपूर्ण जगात ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून संपूर्ण देशात साजरा केला जातो. याचा मुख्य उद्देश म्हणजे महिलांप्रती असणारा प्रेम, जिव्हाळा, आपूलकी, साहनुभूती, असून सर्वच क्षेत्रात महिलांच्या उल्लेखनीय कार्याला प्रोत्साहन देणे होय. कारण स्त्री ही समाजाची जननी व आधारस्तंभ असून तिचे संरक्षण करणे ही समाजाची प्रमुख जबाबदारी आहे. सुदृढ व निरोगी समाजाची निर्मिती करण्यासाठी महिलांचे योगदान अतिशय महत्वाचे असते.

भारतात १९५१ पासून नियोजनबद्ध सामाजिक, आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरू होऊन पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून दारिद्र्यनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात आलेला आहे. त्यानंतर देशात आधुनिकीकरणाची प्रक्रियेला सुरुवात झाल्यामुळे आज

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

त्यांच्यात आत्मविश्वास व स्वाभिमानाची बिजे ही रोहलेली आहे. मूलतत्वाशी अहिंसेच्या मार्गाने दोन हात करून शांततेचे नवे दालन त्यांनी उघडलेले आहेत.

बचत गटाची संकल्पना :

स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची व्याख्या करणे कठीण आहे. असे असले तरी बचत गटाच्या प्रकारानुसार व उद्दिष्ट्यानुसार स्वयंसाहाय्यता बचत गटाला महिला बचत गट, समूह बचत गट, शेजार बचत गट, काटकसर बचत गट, बिगर दारिद्र्य रेषेखालील बचत गट अशा वेगवेगळ्या संकल्पनेतून स्वयंसाहाय्यता बचत गट साकारण्यात येते.

“ज्यात प्रामुख्याने एकसमान विचारसरणी व परस्पर जवळीकता असणाऱ्या महिला एकत्र येतात व बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोटयामोठया आर्थिक गरजा भागवून आपला सर्वांगीण विकास साधतात त्यालाच बचत गट असे म्हणतात.”

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना :

“महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतेचा विकास करणे, व स्वतःवर परिणाम करणाऱ्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे होय.”

महिलांसाठी बचत गटाच्या माध्यमातून सक्षमीकरणाचा मार्ग मोकळा करून दिला. लोक स्वतः गरिबी निर्माण करीत नाही. तर त्याठिकाणची समाजव्यवस्था गरिबी निर्माण करते. म्हणजेच गोरगरिब जनतेवर गरिबी लादली जाते. म्हणून गरिबी अथवा दारिद्र्य संग्रहाल्यात ठेवण्याची वस्तु व्हावी. अशी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. असे परखड मत त्यांनी मांडले. बांगला देशासारख्या मुस्लीम देशात अशिक्षित व मुख्य प्रवाहापासून दुर ढकललेल्या महिलांना एकत्रीत करून लघुकर्जाचे अनौपचारिकतेचे वाटप करून त्यांनी तेथील महिलांचे आर्थिक उत्थान केलेला आहे.

अलिकडे ग्रामीण व शहरी समाजात बचत गट मोठया प्रमाणात दिसून येतात. त्यामुळे ग्रामीण महिला सामाजिक, आर्थिक व राजकिय क्षेत्रात सहभागी होत आहे. तिच्या जीवनमानात बदल होत आहे. म्हणून ‘बचत गट म्हणजे ठराविक काळाने बचत जमा करण्याच्या निर्मित्याने एकत्र येणारा गट मानला जातो. अलिकडे ग्रामीण व शहरी भागातील काही महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी सदन व दारिद्र्य रेषेखाली कुटुंबाचे

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

उत्पन्न वाढवून त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी महिलांच्या सहभागातून कुटुंब व समाजाचा विकास घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे.

महाराष्ट्र राज्याप्रमाणे इतर राज्यात सुध्दा आज मोठ्या संख्येत महिला बचत गट स्थापन झालेले आहे. बचत गट हा स्वयंसाहाय्यता समूह या नावाने ओळखला जातो. ग्रामीण समाजातील महिलांच्या एकजुटीतून निर्माण झालेल्या गटाला बचत गट असे म्हणतात. महिलांच्या सामुहिक शक्तीतून स्वतःमधील अंगभूत गुणांचा प्रगटीकरण करणे, साक्षात्कारातून स्वयंपूर्णतेचा शोध घेऊन स्वतःच्या बळावर हिम्मतीने व ध्येयाने आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी मिळविलेली शक्ती व महिला शक्तीचे सामर्थ्य महिला बचत गटातून दिसून येतात.

महिलांच्या हातामध्ये जोपर्यंत आर्थिक बाबीचे नियंत्रण येणार नाही. तोपर्यंत महिलांना विविध उपक्रमात बळ प्राप्त होणार नाही. असे बळ प्राप्त करण्यासाठी अनेक महिला एकत्र येऊन महिला बचत गट स्थापन करून सभासदाद्वारे लघुउद्योग व गृहउद्योग स्थापन करण्यासाठी सामुहिक शक्तीची आवश्यकता असते. त्यासाठी ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांना बँकांच्या मदतीने कर्ज देवून गृहउद्योग साकारण्यासाठी महिलांना स्वावलंबी बनविणे काळाची गरज आहे.

आज बचत गटाच्या माध्यमातून महिला संघटित होऊन वेगवेगळ्या उद्योगात गुंतलेल्या आहेत. स्वतःच्या बळावर बचत गटाची निर्मिती करून गरजू लोकांना किंवा स्त्रियांना आत्मनिर्भर बनण्यासाठी कार्यरत आहे. त्यामुळे अलिकडे कमकुवत स्त्रियांसाठी व स्त्री सक्षमीकरणासाठी बचत गट प्रभावी माध्यम बनलेला आहे. आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या महिलांसाठी बचत गट प्रगती व कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कारणीभूत ठरत आहे. महिला बचत गट व महिला सक्षमीकरण :

महिला बचत गट व महिला सक्षमीकरण यांचा फार जवळचा संबंध आहे. बचत गटामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतात. आपल्या अडचणीच्या वेळी एकदुसऱ्यांना सहकार्य करतात. आपली आर्थिक परिस्थितीमध्ये बदल करण्यासाठी स्वतः बीज भांडवल तयार करतात. केंद्र सरकारने १९९९ साली दारिद्र्य निर्मुलन व महिला सबलीकरणासाठी स्वर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगारांतर्गत दारिद्र्यनिर्मुलनासाठी ग्रामीण भागात स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची अनुदान तत्वावर चांगली सुरुवात झाली. मार्च २००६ पर्यंत महाराष्ट्रात १३१४७० स्वयंसाहाय्यता बचत गट असून महाराष्ट्रात ४३७० बँक शाखा आहेत. राज्यात बचत गटाच्या चळवळीत

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

चंद्रपूर जिल्हा प्रथम क्रमांकावर आहे. आज महाराष्ट्र राज्यात ३५ जिल्ह्यात महिला बचत गट असून या बचत गटांच्या माध्यमातून गरजू व्यक्तींना कर्ज पुरवठा करून त्यांची आर्थिक अडचण किंवा समस्या दूर करून तिला स्वावलंबी बनण्यासाठी महिला बचत गट निरंतर कार्य करीत असते.

अध्ययन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी निदानात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आलेला आहे. दुय्यम तथ्य सामग्रीसाठी दैनिक वर्तमान पत्रे, अनेक ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, संकेतस्थळाचा व शोधनिबंधाचा आधार घेण्यात आलेला आहे. व या तथ्याचे आशय विश्लेषण तंत्राद्वारे करण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. महिला बचत गट स्थापन करून ग्रामीण विकासात महिलांना सहभागी करून घेणे.
२. स्वयंसाहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे.
३. स्वयंसाहाय्यता बचत गटातील सदस्यांची वैयक्तिक व कौटुंबिक माहिती समजून घेणे.
४. महिलांच्या विकासात महिला बचत गटाचे योगदानाचे अभ्यास करणे.
५. बचत गटातील महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
६. स्वयंसाहाय्यता बचत गटांच्या सदस्यांमध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.

अध्ययनाचे गृहितके :

१. बचत गटामुळे महिलांना नियमित बचत करण्याची सवय लागते.
२. स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची महिला असल्यामुळे तिच्या कुटुंबाचा व तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण बदलते.
३. स्वयंसाहाय्यता बचत गटामुळे महिलांची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या विकास होत आहे.
४. बचत गटांच्या महिलांच्या दर्जा व भूमिकामध्ये बदल होत आहे.
५. महिला उद्योजक निर्माण करण्यासाठी स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची भूमिका महत्वाची असते.

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

विश्लेषणात्मक निर्वचन :

महाराष्ट्र राज्य हे भारतामध्ये पुरोगामी विचारांचे राज्य म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रामध्ये १९७० च्या दशकापासून स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची चळवळ सुरू झाली. १९९३ मध्ये ग्रामीण पतपुरवठा योजनांतर्गत हेतुपुरस्पर चालना देण्यात आली. स्वयंसाहाय्यता बचत गटातून महिलांना स्वावलंबी करण्याच्या उद्देशाने राज्य सरकारने १९९४ मध्ये महिला सक्षमीकरण धोरण जाहीर केले. म्हणूनच महिला धोरणाचे मार्गदर्शन सर्व भारतभर केलेला महाराष्ट्र हा पहिला राज्य आहे. आज ग्रामीण समाजात महिला सक्षमीकरणाचा धोरण स्वीकारल्यामुळे बचत गटाला महत्व प्राप्त झालेला आहे. यासाठी राज्य सरकारच्या जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, पंचायत समिती या सरकारी यंत्राबरोबर सामाजिक संस्थेनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. 'महिला एकत्रित आर्थिक शक्तीचा अविष्कार म्हणजे महिला बचत गट होय.' महिला बचत गटाच्या माध्यमातून एकत्रित आलेल्या महिलांना गांडुळ खत, शेती व शेतीपुरक उद्योग, कुटीर उद्योग सामुहिक शेती, कुक्कुटपालन, शेळी पालन, नर्सरी अशा अनेक प्रकारच्या व्यवसायासाठी कर्ज पुरवठा करून त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्यात आले आहे. आज राज्यात जवळपास महिला आर्थिक विकास महामंडळाने ३१ मार्च २०२० अखेरीस ३२०० बचत गटाची निर्मिती केलेली आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी :

महिलांना आत्मसन्मान मिळविण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवर जावावे लागते. हे भान तळागाळातील महिलांना दिले तर ग्रामीण भागातील अल्पशिक्षित महिलांना बचत गटाची ओळख होऊ शकते. या चळवळीमुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्या बरोबर महिलांना सामाजिक व राजकिय भान प्राप्त झाले. आज महिलांच्या समस्या बचत गटाद्वारे सहकार्यातून सोडविल्या जातात. ग्रामीण महिलांनी शेती आधारित लहान संस्था स्थापन कराव्या. हंगामी वस्तुचे उत्पादन करावे. महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातून आले पेस्ट तयार करणे, आवळा पावडर तयार करणे, आवळा सुपारी तयार करणे, बटाटा वेफर्स तयार करणे, चिवडा, चकल्या चिक्की, धना पावडर, शेंगदाणे लाडू, हळदी पावडर, जिरा पावडर, खोबरा खिस, लोणचे, पापड, मिरची पावडर तयार करणे. शेवई तयार करणे. या सारखे गृहउद्योगाच्या माध्यमातून खादयवस्तूची विक्री करून व्यवसायातून आर्थिक विकास साधता येते.

भारतीय स्त्री : काल, आज आणि उद्या

महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करतांना वस्तुच्या निर्मीतीपासून तर विक्रीपर्यंतची सर्व कामे आणि बँकाचे सर्व व्यवहार महिलांनी हाताळावे जेणेकरून त्यांना कोणत्याही अडचणी आल्या तरी स्वतःच त्यांच्या अडीअडचणी सोडवणूक करतील.

अशाप्रकारे स्वयंसाहाय्यता बचत गटातून आर्थिक व व्यक्तीगत विकासातून महिला सक्षम होतील. महिला सक्षमीकरणातून गावाचा, शहराचा, जिल्हयाचा, राज्याचा व राष्ट्राच्या विकासात हातभार लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. मुलाणी एम. यु., अल्प बचत नियोजन (बचत गट), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
२. डॉ. शुभांगी गोरे गव्हाणे, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वाद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. भांडारकर पी. एल., सामाजिक संशोधन पध्दती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मीती मंडळ, नागपूर.
४. डॉ. आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
५. कमलेशकुमार गुप्ता, महिला सक्षमीकरण, बुक डेपो, जयपूर.
६. पवार एस. बी., महिलांसाठी स्वयंरोजगाराच्या १०१ वाटा, प्रकाशक उज्वला पवार, पुणे
७. डॉ. स्वामी कर्वे, स्त्री शिक्षणाच्या पाऊल खुणा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

□□□

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaijanj (Wada) Dist.- Gadchiroli